

Resume

In persisting work are presented separate results of the empirical sociological research on problem of the reading in student ambience, called on in Pavlodar state pedagogical institute.

ӘОЖ 396(=574)

О.Х. МҰХАТОВА
ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ - АНАНЫҢ ОРНЫ
МЕН РӨЛІ

Ананың қоғамда, отбасында алатын орны, атқарар рөлі ұшан - теңіз. Ана - ақылшы, тәрбиеші, үйдің береке – ырысы ғана емес, ол ел мен елді елдістіруші, араздықты бітістіруші, дәнекерлеуші, ол іскер, қаһарман.

Әсіресе қазақ қоғамында аналардың алар орны ерекше болған. Сонау ерте замандардағы наным - сенімдердің түп - тамыры да Ана. Ата бабаларымыз аспанда Тәңірі, жерде Ұмай ана деп табынатын. Ұмай ана-қамқоршы, жарылқаушы, демеуші, жанұя, отбасының пірі.

Түркілер әйел ананы отбасының құты мен ырысы, ұйытқысы мен жылуы деп таныған. Сондықтан да болар түркі дүниесін терең зерттеген тарихшы - ғалым Лев Гумилев “Көне түріктер” деген іргелі зерттеуінде “Түркілер әйелдерді сал серілердей әдейі қатты құрметтейтін. Баласы үйге кіргесін әуелі шешесіне иіліп, тәжім еткен, содан кейін барып әкесіне сәлем берген. Орхон жазуында да ордада апа қарындастары қалып қойып, оларға ажал қаупі төнгенде, Күлтегіннің оларды жанқиярлықпен қорғап қалғаны зор шабытпен жырланады... Түркілерде анасының шыққан тегіне айырықша мән берілген”¹ - деп жазған. Шындығында да қазақта “Жігіттің жақсы болуы нағашысынан” деген сөз бар. Оның түп мәніне үңілсек, ата - бабаларымыз аналарының, жұбайларының қадір - қасиетіне, оның шыққан тегіне ерекше мән берген. Мұның өзі қыз баланың ұрпақ өрбітудегі орнының жоғары, жауапты екендігін танытады.

Қазақ халқының болмысындағы, дүниетанымындағы бар игі қасиеттерді тілін, ділін, дінін, әдет - ғұрпын, салт - санасын, ұлттық дәстүрін баласынан немересіне, немересінен шөбересіне жеткізуші, дарытушы, дамытушы әйел ана деп санаған.

Халқымыздың татулығын, береке - бірлігін келтіруші ана екендігіне тарих куә. ”Ағайын тату болса ат көп, абысын тату болса ас көп” деген халық даналығы осыдан туған.

Қазақ хандығында аналар мен қыздардың өзіндік орны, атқарар рөлі болғандығына жазба деректер мен ауызша тарих айтудың жәдігерлері дәлел бола ала алады. Аналармыздың қоғамдағы орнын қалыптасқан ру - тайпалық қатынастар, дәстүрлі шаруашылық, тамыры тереңнен бастау алатын діл, салт-

дәстүр, әдет - ғұрып анықтаған. Қыздарын болашақ ана ретінде санаған дана халық оларды сыйлап, қастерлеген. Перзентінің тұңғышы қыз болғанда “ырыс алды қыз” деп, жақсы ырымға жорып қуанған. “Қыз аз күнгі қонақ” деп тазаны кигізіп, дәмдіні жегізіп, үйдің оң жағынан төрінен орын беріп, аялаған. Алысты жақын, жатты жекжат етер, елмен елді таныстырып, табыстырар дәнекер көріп құрметтеген. Сән - салтанат құруға мүмкіндігі бар ірі байларды былай қойғанда, шаруасы өзіне жетерлік орта қазақ отбасының өзі ең алдымен қыз салтанатына көңіл бөлген. Киімнің асылын қыз бала киетін, алтын күмістен жасалатын өте қымбат сәнді әшекейлер де, өте әдемі және қымбат ер - тұрмандар мен жүрісі жайлы жорғалар, әдемі сәйгүліктерді парлап жеккен пәуескелер бойжеткенге арналатын “² - - деген қазақ халқының белгілі ғалымы, этнографы Х. Аргынбаевтың тұжырымы айтқанымызды айғақтайды.

Қазақ қызын “қыздың жолы жіңішке” дей отырып, жан - жақты тәрбиелеген, еш уақытта оны кемсітіп, төмендетпеген. Қайта қыз баланың бойына әдептілік, инабаттылықпен бірге дала әдебіне сәйкес өткірлік, қайсарлық, шынайы намыс тәрізді қасиеттерді қоса дамытып отырған. Сондай

1 Гумилев Л. Көне түріктер. Алматы, 1993.-103б.

2 Аргынбаев Х. Семья и быт казахского народа.-Алма-Ата 1979.-84б.

- ақ тәлім - тәрбие, күш - жігер зая кетпеген. Қазақ тарихы жоңғарларға атойлап шапқан Қабанбай батырдың қызы - Назымды, бірнеше шешуші жорықтарда көзге түскен Абылай ханның қызы - Гауһарды, талай ақтық шайқастарда ерен ерлік көрсеткен Айтолқынды, найман жұртшылығының батыр қызы - Жанқайды жадында сақтап, ұрпаққа дәріптейді. Бұлардан өзге ақылдылығымен, әулиелігімен аты шыққан Бегім ана, Бұланбай батырдың жары Айбике, Кеңесарының қарындасы, 500 сарбазды басқарып, Ресей отаршылдарына қарсы соғыста ғажап ерлік көрсеткен Бопай, Шоқанның әжесі, бірнеше шығыс тілдерін білген, өз халқының мұң - мұқтажы туралы Ресей Сыртқы істер министрлігінің Азиялық департаменті мен үкіметінің Сібір комитетімен хат алысып тұрған Айғаным ханша тәрізді ел арасында беделі жоғары әйел аналар аз болмаған.

Қазақ халқының осындай ерекше тәлімді тәрбиесін, қыздар мен аналардың ұлылығын өз кезегінде ел арасында болған орыс ғалым- зерттеушілері жоғары бағалап, пікірлерін жазып кеткен. Мәселен, зерттеуші А.К. Гейнс: “Жены у киргиз приобретаются, как у всех магометан, покупкою, называемою “калым”, поэтому родителям тем выгоднее, чем у них более красивых дочерей и нередко случается, что бедные киргизы при помощи своих дочерей не только поправляли свое состояние, но даже и очень богатели. С этой целью в некоторых киргизских семействах для сохранения красоты девушек вошло в обычай до замужества избавлять их от всех тяжелых работ и хлопот, ... хвалить красавиц считается у киргиз поступком благопристойным, красавицы же, заслужившие общую похвалу, нередко прославляются в степях”³ деп көзімен көргенін хатқа түсірген.

Расында да әдемі қыздар аңыз - әңгімелердің, ертегілердің мазмұнын құрап, тартымды оқиғалардағы көркем арулар талайларды тамсандырған. “Ай десе аузы, күн десе көзі бар” сұлулар туралы ертегілер үнемі жақсылықпен аяқталып, оның кейіпкерлері мұраттарына жетіп отырған. Мысалы, ертегілер “ерте, ерте, ертеде, ешкі құйрығы бөртеде бір бай болыпты, оның бір асқан сұлу қызы болыпты. Қыздың сұлулығын көрген адам есінен танып қалады екен. Қыз сұлулығымен қатар ақылды болыпты»... деген ертегілер ауыз әдебиетімізде көптеп сақталған. Осындай аңыз ертегілерді естіп өскен ұрпақтың әдемілікке ұмтылары хақ.

Қазақ әйелдері ұрпақ тәрбиесінен өзге қоғамның барлық істеріне тікелей болмаса да қатысып, өздерінің көзқарастарын танытқан. Хандар мен сұлтандардың, батырлар мен билердің ақылшы, кеңесшілері ретінде кең далаға танылған. Мұндай жайт өзге халық өкілдерінен шыққан зерттеушілердің назарынан тыс қалмаған. Мысалы, зерттеуші ғалым А.К. Гейнс: “Киргизкая женщина играет большую роль не только как полная хозяйка семьи, но и как член общества. На сходках киргизов женщины подают голос наравне с

3 Гейнс А.К. .Собрание литературных трудов.Т.1.-СПб.,1897.-76б.
мужчинами, в особенности по вопросам, касающимся общественных нужд. Иногда даже мнение женщин имеет некоторое преимущество над мнением мужчины”⁴, - деп пайымдаған.

Қазақ әйелдерінің қайталанбас қасиеттері жыр дастандарда ғана емес ғылыми зерттеулерге де арқау болған. Сондықтан да болар қазақ қыздары, әйелдері туралы бірқатар этнографиялық, тарихи, т.б. іргелі еңбектер жарияланды. Солардың бірінде: “... Что касается до девушек, то по достижении ими десятилетнего возраста они обыкновенно подчиняются старшей в семействе женщине, которая наблюдает за их поступками и кое чему обучает по части ведения домашнего хозяйства. Благодаря этому киргизские (казахские - автор женщины по большей части бывают гораздо скромнее, мягкосердечнее и трудолюбивее мужчин ...”⁵, -деп жазылған.

“Қызға қырық үйден тью” деген дана философиялық қағидаға орай ата - бабаларымыз қыз баланың тәрбиесіне ерекше мән берген. “Қыз өссе елдің көркі” дегенге сай болу үшін оны адамгершілікке, парасаттылыққа, еңбек сүйгіштікке, әдемілікке баулыған. “Қыз жат жұрттық” деп айтылып, өмірден сабақ ала білген бабаларымыз бөтен елде қыздарының тәрбиелігімен, көргендігімен дараланғанын қалады. Сол үшін де ата салттың мәнін өзгертпей, оны қатаң сақтап, келесі ұрпаққа жеткізіп отырды. Нәтижесінде қазақ қыздары адами киелі қасиеттерді бойына жинап, өзге халықтардан ерекшеленді. Әсіресе қыздардың еңбек сүйгіш қасиеттері оларды отбасыны, сондай - ақ бүкіл дәстүрлі шаруашылықтың ұйытқысына айналдырды. “Киргизки (казашки - автор) далеко превосходят киргизов (казахов) в трудолюбии. Они отправляются все домашние хозяйство на них лежит половина попечения о скоте, они сверх того занимаются рукоделиями и приготовлением одежды себе

и детям, они же должны заботиться обо всем нужном для мужей своих, даже иногда сделать им лошадей и сажать их верхом. ... К трудолюбию киргиз казачки присоединяются свойственные полу их добродушие, чадолубие и сострадательность. Бывшие у киргизов в плену отзываются о них гораздо лучше, нежели о мужчинах...”⁶ - деген орыс зерттеушісі А.И. Левшиннің тұжырымы - қазақ ауылының тұрмыс - тіршілігімен етене таныс болған сырт көздің бұлтартпас дәлелі.

Қазақ ауылында әйел отбасының берекесі ретінде саналып, оның алар орны баға жетпес құндылықпен парапар болған.

Көшпелі шаруашылықта киіз үйді тіккенде шаңырақты ер азаматтар көтеріп тұрған, ал үйдің керегесін керіп, уығын шаншитын, туырлық үздігін жабатын әйелдер болған. Қазақ қоғамында ерлер әйел - аналардың осындай артықшылықтарын көріп, даланың жазылмаған заңдары арқылы қорғап отырған. Отбасында, әулетте әрбір әйел ананың өзіндік орны болған. Мұндай жағдайды өзіміздің төл деректерімізден өзге орыс зерттеулері былайша көрсетеді: “ Сколько бы жен киргиз не имел, всякий из них при малейшем

4 Сонда. -75б.

5 Сонда. -75б.

6 Левшин А.И. Описание орд и степей казахов.-Павлодар, 2005.-65-66бб. его достатке, живет в особой кибитке или юрте, потому что и полагается правилам, что невеста должна в приданном своем иметь кибитку”.⁷

Бірнеше әйелі бар отбасындағы қалыптасқан әдет - ғұрып мына төмендегідей баяндалған: “Старшая, или первая, жена называется байбича (богатая жена, она одна настоящая хозяйка дома. Если бы муж и не любил ее, он обязан иметь к ней уважение и внушать инос прочим женам своим, которые между тем, будучи все равны, не имеют никаких друг перед другом преимуществ и находятся в некоторой зависимости от байбичи. Впрочем, приданое их не мешается и всегда остается принадлежащим той, за которую получено. Осторожные мужья даже скот жен своих никогда не смешивают в одном стаде. Обыкновенно сие введено для того, чтобы имущество матери доставалось только ее собственным, а не другим детям ее мужа.

Байбича может оставить мужа, если имеет к тому важные причины, и возвратиться к родным своим, младшие жены не могут сделать того же.”⁸

Бәйбіше отбасы мен дәстүрлі шаруашылықта өзіндік орынға ие болып, елеулі рөл атқарған. Бұл жайында талай айтылып, хатқа түсірілді де. Тіпті арнайы этнографиялық тұрғыдағы еңбектер де дүниеге келген. Солардың бірінде былай деп жазылған: “Первая жена считается у киргиз старшею в семействе и называется “бай бича”, т.е. Госпожа дома, в ее распоряжение состоит имущество, скот, от нее же зависит и соблюдение всякого порядка в семье, она распределяет домашние работы между прочими женами, смотрит за хозяйством и соблюдает всякое благоустройство в доме. Байбича, будучи совершенною госпожою, у знатных людей никогда большими работами не обременяется, муж обходится с нею с уважением, и живет по большей части в ее кибитке”.⁹

Көріп отырғанымыздай, бұл - әйел - ананың бір қыры ғана. Әйел ана тіршіліктің көзі, себебі “әйел бір қолымен бесікті, екінші қолымен әлемді тербетеді” деген ұлағатты сөз текке айтылмаса керек.

Қазақ отбасындағы, қоғамындағы әйелдердің орны мен жағдайы туралы сөз еткенде әртүрлі көзқарастардың кездесетіндігі де заңды құбылыс. Қазан төңкерісіне дейінгі әдебиеттердің көпшілігінде қазақ әйелдерінің қоғамдық қатынастарда құқысыздығын орынды баяндаумен бірге, олардың отбасындағы орнын, Орта Азия халықтары әйелдерімен салыстырғанда әлдеқайда еріктілігін негізінен дұрыс көрсетіледі.

Солай болғанмен де, қазақ әйелдерінің отбасындағы орнын анықтауда оны әлеуметтік қатынастармен байланысты қарамай, бүкіл қазақ әйелдерінің көрген күні қараң, тұрмысы ауыр, өмірі азапта өтеді деген үстірт пікірлер де бой көрсетпей қойған жоқ.

Төңкеріске дейінгі қазақ қауымындағы қоғамдық мәселерге байланысты әйелдердің орны еркектерге қарағанда әлдеқайда кем саналғандығы кімге болса

7 Сонда.-766.

8 Левшин А.И. Описание орд и степей казахов.-766.

9 Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. Т.2.-СПБ.,1898.-846.

да аян. Оны біз әйелдердің қоғамдық мәселелерді шешуге араласпайтындығынан, сайлауға не сайлануға қақысының жоқтығынан, ең ақыр аяғы “әйел құны ерлер құнының жартысына тең” болғандығынан көреміз. Ел арасындағы әр түрлі мәселелер және ауыл отбасы тағдыры көбінесе әйелдердің араласынсыз, тек ерлер арасында, онда да ақсақалдар мен билер арасында шешілетін. Мұндай мәселелерде әйел тілін алу, оған ақылдасу деген атымен болмайтын.¹⁰ Мұндай жағдай олардың тек әйел екендігіне байланысты теңсіздік емес, оның негізі патриархалды - рулық қатынастардың салдарымен тығыз байланысты. Үй ішінің тағдырына әр қазақ әйелі белсені қатынасып отыруға міндетті болды. Отбасының тіршілігі әйел әрекеті мен еңбегіне байланысты жүрді. Сондықтан олар үй іші мәселесінде өзін еркін ұстайтын да, өз бетімен жұмыстарын атқарып, ерлерінің нағыз көмекшісі болатын.

Қазақ дәстүрінде әйелдің үй ішіндегі еркіндігі отбасының атына нұқсан келтірмей, қайта намысын қорғайтын болса, ел аузына ілініп, өзгеге үлгі ретінде айтылып, үлкен мадақ пен сыйға бөленетін.

Шаруаның негізгісі мал өсіру, егін салу болса, малды түзде бағып- қағу, оған жемшөп дайындау, егін егу, оны суару, жинау ісіне әйелдер тікелей араласа қоймайтын, ондай ауыр жұмыс әр уақытта ерлердің ісі болып есептелетін. Тамақ дайындау, киім тігу, жүн сабау, киіз басу, жіп иіріп, алаша, кілем тоқу, әр түрлі үй бұйымдарын тігу, мал сауу, кір жуып, үй жинау, көші - қонның кезінде тең буып, оны шешу, үй жығып, оны тігу, жас балалар мен қартайған ата - енесіне қарау, т.б. үй ішінің ұсақ - түйек шаруасы түгелдей әйелдер мойнында болды. Үй шаруасына жалшылар ұстайтын ірі байлардың әйелдері мұндай шаруалар

істемейтін. Олар тек басшылық етіп, жеңіл - желпі киім тігіп, ши орап, кесте тігіп, бала бағудан басқаға араласпайтын. Ал орта шаруалар мен кедейлердің әйелдерінің жұмысы тіпті көп болатын. Олар өз шаруасына қоса, бай туысының үй шаруасына да көмектесетін. Қысты күні үйде тұрған малға қарау көбінесе әйелдер мен бала - шағаның міндетіне жататын.

Қазақ әйелдері мал сатып, қаладағы базарға баруға араласпағанымен, үйдегі шаруаға тікелей қатысып, оған өзінің ықпалын жүргізетін. Үй іші шаруасын ұйымдастыруда да ері әйелімен ығи ақылдасатын. Егер әйел ақылды болса, ол тек еріне ғана емес, онымен бірге бүкіл ауылға да өзінің ықпалын тигізетіндіктен, мұндай әйелдерге күйеулері өздерінің өмірлік серігі ретінде қараған. Осындай жағдайлардың орын алғандығын тарихи деректер дәйектейді. Ері жоқта есті әйел оны жоқтапмай, барлық жұмысқа өзі басшылық ететін. Мұндай әйелдер тарапынан еш уақытта ұрыс - жанжал шықпайтын. Үлкен - кішіні бірдей сыйлап, керек жерінде жарасымды әзіл айтып, жолынан жаңылмай тұрған әйелдердің отбасындағы ықпалы күшті болатын.

Төңкеріске дейінгі көптеген әдебиеттерде қазақ әйелдерді сыйламайды, ұрып - соғып, күндікте ұстайды деген жаңсақ, бір жақты айтылған пікірлер де кездеседі.

10 Арғынбаев Х. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. Алматы., 2005. -356. Әризе, мұндай жағдай бүкіл халыққа тән қасиет деу қисынға келмейді. Оған дәлел ретінде С.Г. Рыбаков: “Әйелдеріне ерлері тарапынан қаталдықты мен кездестірмедім, соған қарағанда мұндай жағдай тым сирек кездесетін”, - деп жазған.¹¹

XX - ғасырдың басында патриархалды - рулық қатынастар етек жайған әрі молырақ сақталған Маңғыстау қазақтарының өзінде ерлі- зайыптылардың арасындағы қатынастар қожайын мен күңнің арасындағы қатынастарға мүлдем ұқсамайтындығын, көбінесе бірін бірі құрмет тұтып, сыйлауға негізделгендігін, қазақ әйелдері өздерін әрдайым еркін ұстайтындығын неміс ғалымы Р.Каружц те атап өткен.¹²

Қазақ әйелдерінің қоғамдағы салмағы сәл төмендеу болғанымен, олардың әдептілігін көрсететін көптеген әдет - ғұрыптар да бар. Мәселен, күйеуінен өзге бөгде ер адамға беті мен екі қолының ұшынан басқа денесін көрсетпеу; жалаңаяқ, жалаңбас жүрмеу; еркектер алдынан кесе өтпеу; үлкендер отырған үйге кірмеу; өз үйіне үлкендер келіп әңгімелесіп отырғанда олардың әңгімесіне араласпау; тіпті оларға шай құйып отырғанның өзінде бір тізерлеп қырын қарап отыру; үйде кісі барда малдас құрып жүресінен отырмау; үлкендер көзінше дауыстап сөйлеспеу немесе балаға шаңқылдап ұрыспау үлкен әдептілік деп есептелген. Шынында да, мұның бәрі әйелдің көргендігін дәлелдейтін ұнамды салт болған.¹³

Отауы бөлек келіндер ата - енесі тұратын үлкен үйдің төріне шықпайтын, олардың төсегіне жатпайтын, отырмайтын да. Тіпті олар өлген күннің өзінде үлкен үйдің төрі, ата - ененің төсек орны келіндер үшін өте киелі деп есептелген. Бұл әдет - ғұрып ата - ана отырған үлкен үй, қара шаңырақты сыйлау, құрметтеу, оған табынудың нышаны іспеттес болған.

Осылайша қазақ қоғамындағы әйел ананың орны мен рөлін қарастырып, өзіндік ерекшеліктеріне тоқталдық. Әйелдердің қоғамдағы орны патриархалдық - рулық қатынастарға, ислам дінінің әсеріне байланысты болған. Ғасырлар бойы қалыптасып, дамыған халықтық әдет- ғұрыптар мен салт-дәстүрдің негізінде әйелдердің қоғамдағы рөлі айқындалып, беки түскен. Әйел-анаға қатысты әдет ғұрыптар оның болмысына, тәрбиесіне ықпал етіп, рухани тазалықтың биігінен көрінуге бағытталған. Осыған орай ақылдылығымен, тапқырлығымен, адалдығымен, көріктілігімен еркекке бергісіз әйелдер өмір сүріп, аттары аңызға айналған.

Дәстүрлі шаруашылықта әйелдер маңызды рөл атқарып, отбасы мен қоғамның негізгі ұйытқысы болған. Жоғарыда айтылған баянымыз әйел ананың ұлылығын, мәртебесін тануға септеседі деп есептейміз.

11 Арғынбаев Х. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. -366.

12 Сонда. -376.

13 Арғынбаев Х. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. -396.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ. Материал поступил в редакцию 26.07.10.

Резюме

В данной статье рассматривается место и роль женщины - матери в казахском обществе. Женщина представлена как защитница, воспитательница, опора семьи, и наделена такими качествами как ум, сдержанность, совесть и многими другими положительными качествами.

Resume

The present article examines a place and role of a woman-mother in the Kazakh society. The woman is presented as a protector, tutor, family support, she possesses such qualities as intellect, restraint, conscience and many other positive features.

УДК 297(09)

А. ОМАР ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ИСЛАМСКОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ДЛЯ НАРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ

Цивилизация – это то, что было создано жителями крупных городов и селений из образцов искусства и архитектуры. Туркестан имеет большое наследие